

Eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes külma sõja perioodil

Kristjan Luts

Eesti Sõjamuuseum on külma sõja uurimisega sõjaajaloolisest aspektist tegelenud alates 2005. aastast, kui algatati uurimisprojekt „Eesti ja külm sõda”. Eeskätt mälestuste kogumisele keskenduva projekti teravik on suunatud külma sõja perioodil Nõukogude Liidu relvajõududes teeninud eestlastele – nii ajateenijatele kui ka ohvitseridele. Teema olulisus seisneb asjaolus, et kuigi 1949. aasta Genfi konventsiooniga on ajateenistus okupeeriva riigi sõjaväes keelatud,¹ sunniti pärast Teist maailmasõda rohkem kui 300 000 Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis elanud meest teenima Nõukogude relvajõududes.²

Artikli eesmärk on esitada koondatult kvantitatiivseid ja kvalitatiivseid teadmisi eesti ajateenijate olukorrast ja kogemustest Nõukogude sõjaväes.³ Üldlevinud vaateid teenistusele, samuti tüüpilise Nõukogude

¹ 12. novembril 1989 võttis Eesti NSV Ülemnõukogu vastu otsuse ajaloolis-õiguslikust hinnangust Eestis 1940. aastal toimunud sündmuste kohta. See dokument tunnustas Eesti NSV territooriumi okupeeritud alaks. Samuti leiab Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni aruanne, et Eesti oli Nõukogude Liidu poolt okupeeritud ajavahemikus 1940–1941 ning 1944–1991. Toomas Hiio, Meelis Maripuu ja Indrek Paavle (toim.), *Estonia since 1944 : Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity* (Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2009).

² Nimetatud arv põhineb Kaitseressursside Ameti (KRA) arhiivimaterjalidel (fond 9, kataloog 8, „Eesti NSV-st Nõukogude armeesse saadetute nimekirjad”). Tuleb silmas pidada, et arv kajastab kogumispunkti teele saadetuid, ent ei saa täie kindlusega väita, et kõik kutsealused oma teenistukohta jõudsid või kui kaua nende teenistus realselt kestis (nt võidi neidervislikel vm põhjustel tagasi saata). Arhiivimaterjalid on juurdepääsupiiranguga, nendega võis tutvuda pärast teadustöö vajadustele viitava avalduse esitamist ning selle rahuldamist.

³ Eestlastest ajateenijaid Nõukogude Liidu relvajõududes on autor varem käsitlenud artiklis Kristjan Luts, „Eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes”, *Ajalooline Ajakiri*, 2/2009, lk 253–280. Siinne artikkel vaatleb laiemat perioodi ja tutvustab ajateenistuse üldise

sõduri kuvandit on võrreldud eestlastega, et näha, kas viimased sobisid üldisse pilti või erinesid mingil määral paljudest teistest Nõukogude sõjaväes teeninud rahvustest. Artiklis pööratakse tähelepanu järgmistele küsimustele: missugune oli eesti meeste üldine taust võrreldes nende kaaslastega Nõukogude relvajõududes? Millised olid suhted teiste rahvusrühmadega? Kuidas hinnatakse teenistuse mõttekust tagasi-vaates?

Nõukogude relvajõudude ajalugu külma sõja perioodil on uurinud nii Euroopa, USA kui ka Venemaa (Nõukogude Liidu) autorid. Ühendriikide Kaitseluureagentuuri (Defense Intelligence Agency)⁴ koostatud uurimusest võib leida süstemaatilise ülevaate, mis katab peaaegu kõik teemad alates personaliküsimustest kuni erinevate väeliikide kirjeldusteni. Teise üldise ülevaate annab Carey Schofield oma raamatus pealkirjaga „Inside the Soviet Army”,⁵ mille ta lõpetas 1980. aastate lõpus pärast kaheaastast reisi Nõukogude sõjaväebaasidesse. Ray Bonds keskendub peamiselt Nõukogude Liidu sõjalisele tugevusele ja annab eri väeliikide varustusest ülevaate oma raamatus „Soviet War Power”.⁶ John Erickson ja E. Feuchtwanger on koostanud raamatu, mis sisaldab esseid teemadel alates Nõukogude sõjalistest teooriatest kuni sõjaväe kui rahvusliku loimumise vahendi tähtsuseni.⁷ Ellen Jones on analüüsinud relvajõudude ja ühiskonna suhet oma raamatus „Red Army and Society”.⁸ Põhjaliku, kuid mõneti erapooliku kirjelduse Nõukogude relvajõudude kohta võib leida raamatust „Inside the Soviet Army”, mille on koostanud Nõukogude armee ülejooksikust ohvitser Vladimir Rezun (ilmunud Viktor Suvorovi kirjanikunime all).⁹ Mary Heissi ja Victor Papacosma teosest „NATO and

raamistiku kirjeldamise asemel eeskätt veebipõhise uuringu raames kogutud mälestuskilde. Artikkel põhineb autori magistritööl Kristjan Luts, „Eesti sõdur võõras mundris: eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes 1968–1991”, juh Aigi Rahi-Tamm (Tartu, 2009).

⁴ Defense Intelligence Agency, *Handbook on the Soviet Armed Forces* (Washington: Government Printing Office, 1978).

⁵ Carey Schofield, *Inside the Soviet Army* (London: Headline, 1991).

⁶ Ray Bonds (toim.), *Soviet War Power* (London: Corgi, 1982).

⁷ John Erickson ja E. Feuchtwanger (toim.), *Soviet Military Power and Performance* (London: Palgrave Macmillan Press, 1979).

⁸ Ellen Jones, *Red Army and Society* (Boston: Allen and Unwin, 1985).

⁹ Viktor Suvorov, *Inside the Soviet Army* (London: Macmillan Publishing Co., 1982).

the Warsaw Pact” võib leida NATO ja Varssavi Lepingu Organisatsiooni sõjalise tugevuse laiahaardelise võrdluse.¹⁰

Vene autorite uurimused hõlmavad näiteks Tatjana Volokitina, Galina Muraško ja Albina Noskova teost „Москва и Восточная Европа”,¹¹ mis annab ülevaate Ida-Euroopa nõukogustamisest külma sõja alguses ning Ida-Euroopa maade relvajõudude allutamist Moskva valitsusele. Üks kõige tunnustatumaid Vene sõjaajaloolasi tänapäeval, kindral Grigori Krivošejev, on toimetanud raamatu „Россия и СССР в войнах XX века”, mis arutleb Nõukogude/Venemaa sõjaliste konfliktide üle 20. sajandil.¹² Nõukogude ohvitseri ja sõduri psüühikat analüüsiva laialdase uurimuse võib leida teosest „Военная психология”,¹³ Nõukogude relvajõudude territoriaalset ja organisatsioonilist struktuuri käsitletakse raamatus „Советская Армия в годы „холодной войны””.¹⁴ Inimliku poole pealt on Juri Poljakov analüüsinud *dedovština*’t, kirjeldades Nõukogude ajateenija igapäevaelu raamatus „100 дней до приказа”¹⁵.

Ka eestlaste hulgas on mitu endist ajateenijat ja ohvitseri (nt Olavi Ruitlane,¹⁶ Viljo Anslan,¹⁷ Indrek Paavle,¹⁸ Toomas Kivi,¹⁹ Aleksander Torjus,²⁰ major Enn Vaino²¹ ja kindralmajor Vello Vare²²) leidnud aja ning huvi, et kirja panna oma mälestused. Eesti Sõjamuuseumi kogudes

¹⁰ Mary Heiss ja Victor Papacosma, *NATO and the Warsaw Pact* (Kent: Kent State University Press, 2008).

¹¹ Татьяна Волокитина, Галина Мурашко и Альбина Носкова, *Москва и Восточная Европа* (Moskva: РОССПЭН, 2008).

¹² Григорий Кривошеев, *Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование* (Moskva: Олма-Пресс, 2001).

¹³ В. Шеляг, *Военная психология* (Moskva: Воениздат, 1972).

¹⁴ В. Феськов, К. Калашников и В. Голиков, *Советская Армия в годы „холодной войны” (1945–1991)* (Томск: Томский университет, 2004).

¹⁵ Юрий Поляков, *100 дней до приказа* (Moskva: М. Дет. лит., 1999).

¹⁶ Olavi Ruitlane, *Krooni* (Tartu: Väiku Välläandja, 2005).

¹⁷ Viljo Anslan, *Raadiosignaal 0001* (Tallinn: V. Anslan, 2008).

¹⁸ Indrek Paavle, „Suletud maailmas” – Eneken Helme, Lea Tooming (toim.) *Eesti rahva elulood. III osa, Elu Eesti NSV-s* (Tallinn: Tänapäev, 2003).

¹⁹ Toomas Kivi, *Dembel 1985, Kabul* (Pärnu: Perona, 1996).

²⁰ Aleksander Torjus, *Sina ei pea mitte imestama* (Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2011).

²¹ Enn Vaino, *Raketigarnison I ja II* (Tartu: Enn Vaino, 2000).

²² Vello Vare, *Jälgi tallatud radadelt: ühe elu kroonika I ja II* (Tallinn: [Infotrükk], 2003).

säilitatakse ka mitut ajateenistust kirjeldavat käsikirja (nt Tõnis Assoni²³ ja Victor Verniku²⁴ oma). Selliste mälestuste kasutamisel tuleb aga arvestada mitme kitsaskohaga. Suhteliselt pikk ajavahe sündmuste toimumise ja nende kirjapanemise vahel võib põhjustada faktilisi ebatäpsusi. Mitmel juhul on tagasivaatav lähenemine teemale toonud kaasa ka üldistusi, tegude õigustamist ja pärast teenistust kujunenud väärtuste omistamist teenistusajale.

Peale eelnimetatud kirjanduse on artikli koostamisel kasutatud esmasid allikaid, nagu näiteks sõdurite kirju. Nende kasutamisel ajalooallikana tuleb arvestada kirjutamise aega, nagu ka kirja adressaati. Tehtud intervjuud on samuti osutunud väärtuslikeks allikateks ning täiendavad analüüsi kirjeldavate elementidega. Kokku on intervjuueritud 17 endist ajateenijat alates reameestest kuni Eesti kaitseväge praeguste kindraliteni: nii mehi, kes läbisid oma teenistuse ehituspataljонides, kui ka neid, kes teenisid strateegilistes raketivägedes. Võimalikult täpse pildi saamiseks on käsitletud eri perioode 1950. kuni 1990. aastateni. Kuigi veteranide kommentaare saab vaadelda vastukaaluna Nõukogude ametlikele allikatele (nt uudistartiklitele), ei tohi esimesi võtta puhta tõena. Intervjuueritavad rääkisid tihti üksteisele vastu ja aeg-ajalt väljendasid suurt kallutatust.

Empiiriliste andmete kogumisel oli aga kõige olulisem allikas internetipõhine küsimustik, mis koostati nii kvantitatiivse kui ka kvalitatiivse teabe kogumiseks Nõukogude armees teeninud meestelt (nt väljaõppe, ülesannete, igapäevaelu kohta). Küsimustiku täitsid 2007. aasta maist kuni 2011. aasta detsembrini 839 sõdurit ja 106 ohvitseri ning andmete kogumist jätkatakse. Tuleb rõhutada, et kuivõrd tegu on endiselt väikese osaga Nõukogude relvajõududes teeninud eestlaste mälestustest, ei saa nende mälestusi ega nende põhjal tehtud järeldusi üksüheselt üle kanda suuremale rühmale. Samuti katab enamik vastuseid (74%) teenistuspriodi 1970. ja 1980. aastatel, jättes tühikuid 1950. ja 1960. aastate kohta.

Veel on kasutatud mitmes arhiivis säilitatavaid materjale. Neist peamised paigad on Eesti Riigiarhiiv (materjalid ajateenistuse ja ohvitseride

²³ Tõnis Asson, *Военный билет* (käsikiri) (Tartu, 1999).

²⁴ Victor Vernik, *Sõjasõit: mälestusi Vene kroonust* (käsikiri) (Laagri, 2005).

värbamise süsteemi institutsionaalsest korraldusest Eesti NSVs) ja Kaitseressursside Ameti arhiiv (Eesti NSVst Nõukogude relvajõududesse saadetud meeste nimekirjad). Kõige tähtsama eraarhiivina tuleb nimetada endise Nõukogude ohvitseri Rein Värgi koostatud andmekogu, kus on materjale üle 280 Nõukogude sõjaväes teeninud eestlasest ohvitseri ja ajateenija kohta.

Eestlaste teenistust Nõukogude relvajõududes on Eesti Sõjamuuseumis uuritud nüüdseks juba seitse aastat. Kogutud materjal annab võimaluse teha esimesi järeldusi ja välja pakkuda hüpoteese, ent nende täiendamiseks peab uurimistöö jätkuma. Oma panuse saab anda iga Nõukogude relvajõududes teeninu, osaledes vastavasisulisel uuringus (vt täpsemalt: www.esm.ee/ankeet).

Eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes

Nõukogude Liidu põhiseadus sätestas: „Sõjaväeteenistus NSV Liidu relvajõududes on Nõukogude kodanike austav kohustus.”²⁵ Siiski pidi NSV Liit olema 1949. aasta Genfi konventsioonile allakirjutanud riigina teadlik, et võõrvõimu sõjaväes teenimise nõudmine on konventsiooni rikkumine.²⁶ Sellest hoolimata olid eesti mehed sunnitud veetma kaks kuni viis aastat (olenevalt aastakäigust)²⁷ Nõukogude relvajõududes. Järgnev artikkel pakub ülevaate nende teenistusest ning võimaldab meil uurida kogetut, mis on mõjutanud mitut põlvkonda eesti mehi.

²⁵ NSV Liidu konstitutsioon (Moskva, 1977), artikkel 63.

²⁶ Office of the High Commissioner for Human Rights, 'Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War', Part III, Article 51, <http://www.unhcr.ch/html/menu3/b/92.html>, 27. jaanuar 2012.

²⁷ 1925. aastal vastu võetud kohustusliku väeteenistuse seadus sätestas teenistuse pikkuseks olenevalt väeliigist ja erialast kaks kuni neli aastat, 1939. aastal uuendatud seadus maaväes kaks; nooremallohvitseride puhul kolm; lennuväes, rannakaitses, piirivalves neli ja mereväes viis aastat. Alates 1968. aastast lühendati teenistuse kestust kõikides väeliikides kahe aastani, v.a mereväes, kus teenistuse pikkuseks määrati kolm aastat. Советская Военная Энциклопедия. Том 4 (Москва: Воениздат, 1977), 379.

Ajateenistus muutus ebageeldivamaks pärast rahvusväeosade likvideerimist

Kuni 1956. aastani eksisteerisid Nõukogude relvajõududes rahvusväeosad, mis olid moodustatud Teise maailmasõja ajal lahinguefektiivsuse suurendamiseks.²⁸ Rahvusväeosade laialisaatmine oli seotud sündmusega Gruusias: sealne rahvusüksus keeldus maha surumast rahvast, kes oli tulnud 1956. aasta märtsis tänavatele protesteerima Jossif Stalini hukkamõistmise vastu.²⁹ Küsimust arutati 18. märtsil 1956 Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee presiidiumis, kus otsustati kõik rahvusväeosad laiali saata.³⁰ Seni oli rahvusüksuste olemasolu võimaldanud enamikul eesti ajateenijatel läbida oma sõjaväeteenistus Eestis, nüüd suunati nad üle kogu Nõukogude Liidu, samuti Varssavi lepingu riikidesse.

NSV Liit pidas sõjaväeteenitusest kõrvalehoidmist reeturlikuks ja sõjaväeteenituse vältimiselt tabatud mehi karistati vangistusega.³¹ Ent vältimine polnud sama mis vabastuse saamine. Nendel, kes ei saanud apelleerida sellele, et nende usk keelas relvakandmise, oli võimalus panustada mitmesugustele füüsilistele või vaimsetele probleemidele.³² Näiteks kirjeldab Mihkel Raud oma mälestustes: „Hullumajas pidid arvel olema

²⁸ П. Ртищев, „Ленинская национальная политика и строительство Советских Вооруженных Сил”, *Военно-исторический журнал*, 6/1974, 8, tsiteeritud Teresa Rakowska-Harmstone'i artiklist „The Soviet Army as the Instrument of National Integration” – John Erickson ja E. Feuchtwanger (toim.), *Soviet Military Power and Performance* (London: Palgrave Macmillan Press, 1979), 134. Teise maailmasõja ajal eksisteeris kuusteist rahvuslikku üksust, nende hulgas hiina ja moldaavia, kuid mitte ukraina ega valgevene üksust. Народная Война. Национальные Соинские Формирования В Великой Отечественной Войне, <http://www.voina.com.ru/index.php?p=33>, 22. jaanuar 2012.

²⁹ Vt Алексей Козлов, *Неизвестный СССР : противостояние народа и власти 1953–1985 гг* (Москва: Олма-пресс, 2006), 234–262.

³⁰ Hanno Ojalo (toim.), *Korpusepoisid: Eesti sõjamehed 22. eesti territoriaalkorpuses ja 8. eesti laskurkorpuses Teises maailmasõjas aastatel 1940–45* (Tallinn, 2007), 222; Rein Värk, „Rahutused Gruusias. Otsus rahvusdiviiside laialisaatmisest” – Allan Kasesalu ja Kristin Aasma (toim.), *XX sajandi kroonika, II* (Tallinn, 2004), 426–427.

³¹ Sõjaväest kõrvalehoidmist võidi käsitleda kodumaa reetmisena, mille eest oli miinimumkaristus kümme aastat vabadusekaotust. *Eesti NSV kriminaalkodeks* (Tallinn: Olion, 1990), § 62.

³² Vt nt Hans Kiio kirja Eesti NSV Ministrite Nõukogule. „Kirjavahetus sõjakomissariaatide, sõjaväe- ja sõjamerelaevastiku osadega nende ENSV territooriumile paigutamise kohta”, Eesti Riigiarhiiv (ERA), Siseministeerium, R-1.13.16, 1. veebruar 1971, 64–65.

Selliseid propagandakollaaže võis tellida väeosa fotograafilt. Autori erakogu
This type of propaganda collages were compiled by military units' photographers

kõik, kes Vene sõjaväest pääseda tahtsid. Loomulikult võis alati proovida ka mõne muu haiguse simuleerimist, ent kui näiteks südamepuudulikkust kurtva selli võis polgu kõögitoimkonda määrata, siis põhjalikult sassis põõninguga ajateenijaid ei saanud endale isegi nõukogude armee lubada. Vaimuhaiguste sümptomeid kirjeldav meditsiinikirjandus oli seetõttu seitsmeteistkümnenda aastaste poiste hulgas minev kaup.³³ Raud jätkab: „Tallinna *heavy metal* ansambli The Welders trummar Tiit Altosaar võis [seetõttu] une pealt rääkida, kuidas vastab skisofreenik küsimusele „Mis värvi on lumi?” või mis nägu teeb maniakaal-depressiivset psühhoosi põdev inimene, kui talle palju õnne sünnipäevaks soovitakse.”³⁴ Samal ajal tuli vältida diagnoosi, mis oleks takistanud ülikooli vastuvõtmist või juhiloa saamist. Sõjaväeteenistusest vabastavate seaduslike põhjuste

³³ Mihkel Raud, *Musta pori näkku* (Tallinn: Tammerraamat, 2008), 98–99.

³⁴ *Ibid.*

hulka kuulusid näiteks mitmesugused perekondlikud põhjused, õppimine miilitsakoolis või töötamine sõjatehases (Eestis näiteks Dvigatel).

1980. aastate teise poole uues poliitilises kliimas tunti end vähem ohustatuna ning eestlased hakkasid julgemalt kohustuslikule ajateenistusele vastu astuma. Aktivistid kogusid teenistuse vastu allkirju,³⁵ oma protesti väljendas mitu ühiskondlikku organisatsiooni³⁶ ning mehed keeldusid osalemast tsiviilkaitseõppustel.³⁷ 1989. aastal sai Eestis alguse populaarne liikumine Genf-49, mis kutsus üles keelduma NSV Liidu teenimisest ja julgustas kodanikke oma sõjaväepiletit ära andma. Aktivistid apelleerisid eespool nimetatud Genfi konventsioonile, mis sätestas: „Okupeeriv riik ei või sundida kaitstud isikuid teenima oma relvajõududes või nende abiteenistustes.”³⁸

Nendel sündmustel oli ka tulemus: 1990. aastal jõudis Eesti Ülemnõukogu järeldusele, et Nõukogude armees teenimise vältimist ei peeta enam ebaseaduslikuks.³⁹ Veel otsustati, et kohustuslik sõjaväeteenistus ei ole seaduslik, ning tühistati Eesti NSV kriminaalkodeksi paragrahvid 2, 78, 79 ja 189, mis käsitlesid sõjaväeteenistusest ja/või reservkogunemisest kõrvalehoidmist; samuti vabastati nende paragrahvide alusel süüdi mõistetud inimesed.⁴⁰

³⁵ Vt „Allkirjad Eesti noormeeste Nõukogude armees teenimise vastu ja sellega seotud kriminaalkodeksi paragrahvide tühistamise poolt”, ERA, R-3.16.115, Siseministeerium, detsember 1989; „Allkirjad noormeeste N. armees teenimise vastu 1. Kõide”, ERA R-3.16.117, Siseministeerium, märts 1990.

³⁶ „Kohalike omavalitsuste, asutuste jt. kirjad ja allkirjad Eesti noormeeste Nõukogude armees teenimise, tööteenistuse ja kriminaalkodeksi sätete muutmise küsimuses”, ERA, R-3.14.42, Siseministeerium, september 1989, 5.

³⁷ „Kirjavahetus ENSV linnade ja rajoonide täitevkomiteedega sõjaväe küsimustes”, ERA R-1.23.54, Siseministeerium, august 1988, 6.

³⁸ International Committee of the Red Cross. Geneva Conventions of 12 August 1949, <http://www.icrc.org/ihl.nsf/NORM/48D358FE7D15CA77C1256402003F9795?OpenDocument>, 2. märts 2012.

³⁹ Seadus „Eesti NSV elanike teenistusest NSV Liidu relvajõududes üleminekuperioodil”, EST-LEXi õigusinfosüsteem, <http://www.estlex.ee/tasuta/?id=savedoc&aktid=2729&syscmd=1>, 29. veebruar 2012. Vajab märkimist, et tollal veel eksisteerinud Nõukogude Liidu asjaomased asutused Eesti NSV Ülemnõukogu poolt vastu võetud seadust ei tunnistanud ning jaht sõjaväest kõrvalehoidjate üle jätkus.

⁴⁰ *Ibid.*

TALLINNA LINNA KALININI RAJOOINI SÕJAKOMISSARI

KÄSKKIRI

13. jaanuaril 1977. a.

Nr. 9

Tallinn

Kodanike arvelevõtmisest kutsejaoskonnas.

§ 1

Vastavalt NSV Liidu seadusele „Üldisest sõjaväekohustusest“ toimub 1. veebruarist kuni 28. veebruarini 1977. a. Eesti NSV Tallinna Linna Kalinini rajooni kutsejaoskonnas 1960. aastal sündinud kodanike arvelevõtmine.

§ 2

Arvelevõtmisele kuuluvad kõik alaliselt või ajutiselt Tallinna Linna Kalinini rajooni territooriumil elavad kodanikud,

kes on sündinud ajavahemikul 1. jaanuarist kuni 31. detsembrini 1960. aastal, samuti vanemate aastaäkikude kodanikud, kes ei ole varem mingil põhjusel arvele võetud.

§ 3

Kõik kutsejaoskonnas arvelevõtmisele kuuluvad kodanikud on kohustatud ilmuma määratud päeval ja kellaajal aadressil: Kämperti tän. 18, võttes kaasa järgmised dokumendid:

- a) pass;
- b) kooli lõputunnistuse (diplomi) või ühendi hariduse kohta; linna- või maakutseskooli lõpetanud isikud ka tunnistuse vastava kooli lõpetamise kohta;
- c) majavalituse või kütanduse ühendi perekonna koosseisu kohta, millele on ära määratud vanemate (sealhulgas surusid), naiste, laste, vendade ja sõde perekonna-, ees- ja isanimi, sünniaasta ja -kuu, sünnikoht ja elukoht. Üksiktoodud andmed esitada ka arvele võetavast eraldi elanavate perekonnaliikmete kohta. Perekonnaliikmete-talviliidide puhul esitada peale selle tõendi lüvaliiduse grupi ja saadava penitsioli suuruse kohta;
- d) ühendi töökohast või õppeasutusest, kus peab olema ära määratud ametikoht, eriala kategooria ja mis ajast töötab; õppivatel noortel — misarvusel karsusel (klassis) aad õpivad;
- e) iseloomustus töökohast või õppeasutusest; ULKNO liikmete komisioonidokumendid ja iseloomustus;
- f) 4 fotot suurusega 3x4 cm;
- g) tunnustused ja ühendid riigikaltselaste märkide ja spordivõrgu normide täitmisel ning ALMAVU õppeorganisatsioonides saadud erialade kohta.

Kodanikud, kes pole saanud kutset, on kohustatud ilmuma koos isikult tõendava dokumendiga eespool nimetatud aadressil 21. veebruaril 1977. a.

§ 4

Ettevõtete, asutuste, organisatsioonide, kolhooside, sovhooside või õppeasutuste juhtkond on kohustatud vabastama arvelevõtmisele kuuluvad kodanikud vajalikuks ajaks tööst (õpinguist) ja tagama nende õigeaegse ilmumise rajooni sõjakomissariaati.

**Tallinna Linna Kalinini rajooni
sõjakomissar major R. VÄRK**

Sõjakomissari käskkiri kodanike arvelevõtmisest kutsejaoskonnas (1977).

Rein Värgi erakogu

Directive of a regional military commissar on the registration of conscripts

Kus ja kellena teeniti

Paraku lahutas Nõukogude okupatsiooni algust Eestis eelnimetatud sündmustest peaaegu viis aastakümnet. Kui just ei satunud selle 12% hulka, kel õnnestus erinevatel põhjustel teenistusest pääseda,⁴¹ tuli anda vanne⁴² ning asuda oma „kodanikukohust” täitma. Eesti Kaitseressursside Ameti arhiivimaterjalide⁴³ järgi saadeti ajavahemikus 1947–1991 Nõukogude relvajõududesse teenima ühtekokku 303 275 Eesti NSVs elanud meeskodanikku (vt lisa 1).

Ajateenijale ei antud väeliigi valimise võimalust. Nõukogude relvajõudude kindralstaap käskis igal sõjakomissariaadil tagada vajalik arv ajateenijaid ühte või teise konkreetseesse üksusesse. Kindralstaap ei andnud mitte täpseid käsklusi, vaid nõudis näiteks „150 meest kategooriast 0 sõjaväeüksusesse nr. 54678”.⁴⁴ Seega sõltus suuresti õnnest, kuhu keegi teenima läks. Arvesse võeti huve ja oskusi, eriti ALMAVÜs omandatuid, kuigi tavaliselt mitte piisavalt.

⁴¹ Richard Gabriel, *The New Red Legions* (Westport, 1980), 3.

⁴² Vande tekst eesti keelde tõlgituna kõlas alljärgnevalt: „Mina, Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu kodanik, astudes NSV Liidu relvajõudude ridadesse, annan vande ja töotan pidulikult olla aus, vapper, distsiplineeritud ja valvas sõjamees, rangelt hoida sõjalist ja riiklikku saladust, pidades kinni NSV Liidu konstitutsioonist ja Nõukogude seadustest, vastuvaidlematult täita kõiki sõjaväemäärustikke ja komandöride ning ülemate käskke. Töotan kohusetruult õppida sõjaasjandust, igati hoida sõjaväe ja rahva vara ning viimse hingetõmbeni olla ustav oma rahvale, oma Nõukogude kodumaale ja Nõukogude valitsusele. Olen alati valmis Nõukogude valitsuse käsul oma kodumaa – Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu – kaitseks välja astuma ja NSV Liidu relvajõudude sõjamehena töötan teda kaitsta mehiselt, oskuslikult, väärrikuse ja auga, säästmata oma verd ja isegi elu vaenlaste üle täieliku võidu saavutamiseks. Kui ma aga rikun seda oma pühalikku vannet, siis tabagu mind Nõukogude seaduse karm karistus, Nõukogude rahva üldine vihkamine ja põlgus.” Vello Vare (toim.), *Vene-Eesti sõjanduse sõnaraamat* (Tallinn, 1986), 200.

⁴³ KRA, fond 9, kataloog 8, „Eesti NSV-st Nõukogude armeesse saadetute nimekirjad”. Materjalid on saadaval ainult ajavahemiku 1947–1991 kohta ning tuleb arvestada, et arvud esindavad kõiki tollel ajal Eesti NSVs elanud eri rahvustest mehi (eriti eestlasi ja venelasi). Kalinini rajooni endise sõjakomissari polkovnik Rein Värgi hinnangu kohaselt ulatus eestlaste osakaal umbes kahe kolmandikuni ajateenijatest. Eesti Sõjamuuseumi Arhiivkogu (KLM Ar), Eesti ja külm sõda, „Intervjuu Rein Värjiga” (Kristjan Luts), 5. jaanuar 2009.

⁴⁴ Suvorov, *Inside*, 216. Kategooria „0” viitas kutsealuste füüsilistele ja vaimsetele omadustele, sõjaväeüksuse kood tähistas konkreetset väeosa, antud juhul sisevägede üksust.

*Avaldus sõjaväe-
pileti tagastamiseks
liikumise Genf-49
raames. Autori
erakogu*

*Request to return
the military identi-
fication card to the
Ministry of Defence
of the USSR in the
course of a public
action initiated
by the movement
'Geneva 49'*

NSVL Kaitseministeeriumile

nimi:
sõnniaeg:
elukoht:

A V A L D U S

1940. a. okupeeris ja annekteeris Nõukogude Liit vägivald-
lalt sõltumatu ja iseseisva Eesti Vabariigi. Seda rahvusvahelise
õiguse vastast akti ei tunnusta maailma demokraatlikud riigid ja
nad loevad tänini Eesti Vabariiki okupeeritud riigiks.
12. augusti 1949. a. Genfi konventsioon sätestab artiklis
51: "Okupeeriv riik ei või sundida haldusaluseid isikuid teenima
tema relva- või abijõududes. Igasugune surve või propaganda ar-
meesse vabatahtliku astumise kasuks on keelatud."
Missetatud konventsioon on alla kirjutatud ka Nõukogude Liidu
poolt ja lubab mind kui okupeeritud riigi kodanikku keelduda teen-
nistusest Nõukogude okupatsiooniarmees.

Tagastan sõjaväepileti nr.

Seoses minu keeldumisega teenida Nõukogude armees käsitan
minule avaldatavat võimalikku survet kui rahvusvahelise õiguse ja
inimõiguste jämedat rikkumist.

Kuupäev:

Allkiri:

Kellini vabariigi sõjakonvenciooni
kutsuõigusele

Tähtsus. EESNIMI PERENIMI

*Põhimõtetele vaudunud kaitlaseks,
lõhetudes Jumala sõna poolt keit-
likult kasvatatud nõudatusmõttest,
mis ei õigusta tapmist või
tapmist, ja olles vastavalt teistuse es-
kujule väljannud käesoleva vajaduse-
teini poliitilis-sõjalisest niisteenist,
ma keeldumist Nõukogude armee*

28 X 77

ALLKIRI

*Kutsealuse avaldus
ajateenistusest vabastuseks
usulistel põhjustel (1977).
Rein Värgi erakogu*

*Request of a conscript
to be discharged from the
military service due to the
religious grounds*

Ootuspäraselt teenis enamik (üle 150 000 mehe) Eesti NSVst pärit ajateenijaid maavägedes. Mõneti ootamatu on aga arvukuselt teine koht – teenistus tööpataljonides (36 808 meest). Kas siis tõesti oli sinne kutsealuste kvaliteet sedavõrd halb, et nad mujale ei kõlvanud? Või paisutasid seda arvu Eesti NSVsse sisserännanud muulased? Nendele küsimustele peab vastuse andma edasine uurimistöö, mis peale arvandmete kajastamise lisab rahvusliku kuuluvuse näitaja – NSV Liidus kuulus rahvus statistilise analüüsi põhinäitajate sekka.

Üsna palju kutsealuseid (35 282) suunati õhukaitsevähke, sest tegu oli siiski suhteliselt kõrget kvalifikatsiooni ja head tehnilist taipu nõudvate ametikohtadega. Kõige vähem suunati mehi teenima strateegilistesse raketivägedesse (2395) – ühelt poolt oli tegemist n-ö eliitväeliigiga, kuhu mittedaavlasti naljalt teenima ei tahetud,⁴⁵ teisalt aga ka lihtsalt seetõttu, et vastav väeliik moodustati alles 1959. aastal⁴⁶ ning esimesed Eesti NSVst pärit ajateenijad suunati sinna 1965. aastal.⁴⁷

Geograafilises plaanis oli uuringus osalenute hulgas kõige sagedamini esinenud teenistukoht ootuspäraselt Nõukogude Liit (92,3%), mille liiduvabariikidest oli esikohal Vene NFSV (58,9%) ning seejärel mõneti üllatuslikult Eesti NSV (9,1%). Asjaosaliste enda kommentaaride kohaselt õnnestus kodumaale teenima pääseda sõjakomissariaati „erineva meelega” mõjutades,⁴⁸ mis näitab üsna selgelt, et teooria ja tegelikkus alati ei kattu. Teoorias ei paigutatud ühes riigis elavaid rahvusi oma kodumaale: lätlased ei teeninud Lätis, eestlased Eestis jne. Selle põhjused ulatuvad tagasi juba tsariaega, kui võimud kasutasid sõjaväeüksusi tsiviilrahutuste mahasurumiseks. Oli mõistetav, et sõdur võis oma kaasmaalaste vastu tegutsedes kõhelda, kui ta tundis neid inimesi isiklikult või nad rääkisid tema emakeelt.⁴⁹ Samuti oli oluline segada omavahel eri rahvusi diviiside, polkude ja pataljonide sees, et ükski rahvusrühm ei muutuks

⁴⁵ „The U.S.S.R.: Moscow’s Military Machine”, *TIME Magazine*, 23. juuni 1980, 2.

⁴⁶ И. Дороговоз, *Ракетные войска СССР* (Минск: Харвест, 2007), 18.

⁴⁷ KRA, fond 9, kataloog 8.

⁴⁸ Veebipõhise uuringu „Eesti sõdur võõras mundris: eestlased NL-i relvajõududes” raames täidetud ankeet nr 112 (edaspidi viidatud kujul: Ankeet nr 112).

⁴⁹ John Curtiss, *The Russian Army under Nicholas I, 1825-55* (Durham: Duke University Press, 1965), 273.

liiga domineerivaks.⁵⁰ Sellist tava on kasutatud ja kasutatakse ka teiste riikide relvajõududes.

Seoses Afganistani sõjaga (1979–1989) ja sinna komandeerimisega tõi selle riigi välja 1,3% küsitletud ajateenijatest. Viimasega seoses esineb kommentaar, mille järgi eestlasel õnnestus „kodust saadetud kartulikoti abil otsustaja ohvitser ära osta ning seetõttu lähetati Afganistani üks usbeki päritolu ajateenija. Kes naases tinakirstus”.⁵¹ Kokku hukkus ametlikel andmetel Afganistanis 15 051 Nõukogude sõdurit ja ohvitseri,⁵² neist 36 Eestist teenistusse kutsutud meest.⁵³

Küsimus sõjalisest auastmest pälvis kõikide teiste küsimustega võrreldes suurima hulga vastuseid: 482. Kombineerides auastet ajateenija ettevalmistusega, ei saa aga väita, et haridustausta ja saavutatava auastme vahel oleks olnud otsene side, sest seersandikursusele (nn *utšebka*) suunati vastavalt etteantud kvoodile, mitte niivõrd vastavalt juhiomadustele. Ent *utšebka*’st läbi pidid – „nui neljaks”⁵⁴ – saama kõik sinna suunatud.

Üle veerandi (30%) märkisid auastme küsimuse vastusteks „määramata”. See võib tuleneda asjaolust, et nende meeste teenistus möödus reamehena, kuid reservkogunemisel võidi neid edutada näiteks kapraliks (jefreitoriks). Kõige tavalisem auaste oli reamees (29%), sellele järgnesid seersant (13%), nooremseersant (11%), kapral (11%) ja vanemseersant (6%).

Üksuste rahvuslik koosseis ja suhtumine eestlastest ajateenijatesse

Analüüsidest mõne konkreetse üksuse rahvuslikku struktuuri, võib väita, et keskmiselt teenis igas üksuses 1–3 eestlast, kogu rahvuslik koosseis oli aga väga kirju (siinkohal võib jällegi väita, et teooria ja praktika lähevad

⁵⁰ Suvorov, *Inside*, 216.

⁵¹ Ankeet nr 141.

⁵² Г. Кривошеев, *Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование* (Москва: Олма-Пресс, 2001), 536.

⁵³ Külle Arjakas, „Afganistani sõjas hukkus 36 Eestist pärit meest”, *Eesti Päevaleht*, 11. veebruar 2006, 11.

⁵⁴ Ankeet nr 111.

kokku, vt eespool). Viimast iseloomustab hästi kommentaar ajateenijalt, kelle meenutuste kohaselt teenis tema üksuses „12 grusiini, 32 aserbaidžani, 8 armeenlast, 12 kesk-aasialast, 6 leedukat, 8 lätlast, 2 juuti ja 1 eestlane ning ülejäänud olid venelased, ukrainlased ja valgevenelased”.⁵⁵ Veelgi rahvusvahelisema pildi maalis Tõnis Asson, kes väitis, et tema pataljonis olid esindatud järgmised rahvused: eestlased, lätlased, leedulased, venelased, ukrainlased, moldaavlased, aserbaidžaanid, armeenlased, valgevenelased, turkmeenid, kasahhid, tšetšeenid, ungarlane ja sakslane jne. Ta olevat omandanud „tõeliselt rahvusvahelise töökogemuse”.⁵⁶

1970. aastate lõpus ja 1980. aastate alguses hakkas väeosades ilmema Nõukogude Liidu demograafilise olukorra muutumine – iga värbamisega tuli juurde üha rohkem mehi Kesk-Aasiast ja Põhja-Kaukaasiast. Arvestades nende pidevat juurdevoolu ja väeosades teenivate rahvuste kokkusobimatut segu, pidid tekkima hõõrumised. 171 vastajat 320st mõõnsid, et rahvusliku päritolu alusel esines konflikte, kus otsustav tegur oli arvuline ülekaal – mida rohkem oli ühe rahvusrühma esindajaid, seda rohkem võimu neil oli.

Küsimustiku vastustest ilmnes, et kõige problemaatilisemad rahvusrühmad olid pärit Põhja-Kaukaasiast ja Kesk-Aasiast (nn tšurkad), kellesse suhtuti üldiselt halvustavalt. Viimased pidid oma puuduliku hariduse tõttu tegema rāpasemaid töid, kuid samal ajal hoidsid nad kokku ning kui ühte üksusesse sattus neid palju, kippusid nad „domineerima ja sigatsema”.⁵⁷ Tõnis Asson märgib: „Nahavärv ei anna põhjust eelarvamusteks. Põhjuse annavad osalised ise. Kiiresti sai selgeks, et nende sõprade keskmine haridustase on madal, vene keele oskus vilets, tehnika valdamine alla keskmise ja enamasti olid juhiloadki soetatud hõimusedeid või lambaid kasutades.”⁵⁸

Ankeetide vastustest ja intervjuudest peegeldub tõdemus, et tülikad olid ka leedulased, kes türanniseerisid ilma kõhkluseta isegi oma kaasmaalasi, rääkimata siis kõigist teistest rahvustest väeosas. Lisaks kippu-

⁵⁵ Ankeet nr 312.

⁵⁶ Tõnis Asson, „Военный билет” (käsikiri) (Tartu, 1999), 95.

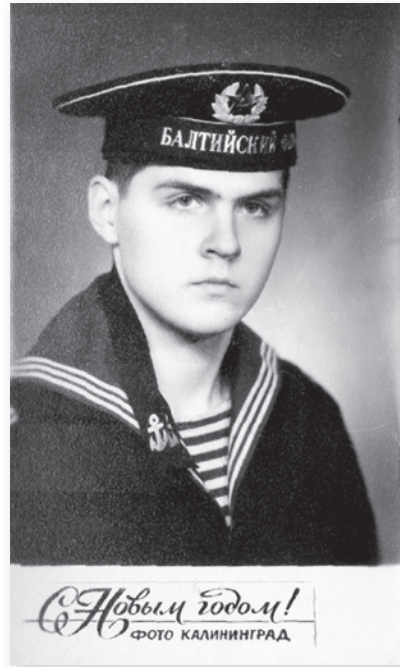
⁵⁷ Ankeet nr 312.

⁵⁸ Asson, „Военный билет”, 94.

*Kaitseväe juhataja brigaadikindral
Riho Terras teenis aega Nõukogude
mereväes (1980. aastad).*

Eesti Sõjamuuseumi fotokogu

*Commander of Estonian Defence
Forces since 2011 Brigade General
Riho Terras during his compulsory
military service in the Soviet Navy
in 1980s*

sid nad sarnaselt venelaste ja aseritega domineerima ja ühe kommentaari kohaselt „ei olnud leedukate puhul „Balti ühtsusest” juttugi”.⁵⁹ Loomulikult ei saa seda väita kõigi leedulaste kohta, sest ka nende hulgas oli tublisid kaasvõitlejaid. Alar Nigul, kes teenis Afganistani sõjas õhudesantüksuses, meenutas: „Esimesena sattusin vahva leedu poisi Arvydas Amonkjavicuse juurde. Arvydasega olime väga head sõbrad. Ta oli lõbus ja eluterve, temaga koos olime korduvalt õhtuti teed joonud ja oma elust pajatanud. [---] Temaga koos võis julgelt luurele minna. Ta oli üks mees sellest tuumikust, kellega ma võimalusel kokku hoidsin.”⁶⁰

Vastanute seas kiideti ennekõike lätlasi, moldaavlasti, ukrainlasi ja linnavenelasi. Viimases rühmas moodustasid suure erandi Eestist pärit venelased, kellega olid suhted üldjuhul külmad või halvad.⁶¹ Sellest

⁵⁹ Ankeet nr 199.

⁶⁰ Alar Nigul, *Võitlus kahel rindel* (Tallinn: Grenader Grupp, 2008), 147.

⁶¹ *Ibid.*, 91.

hoolimata töid vastajad välja nn vene hinge ja tahtejõu, tänu millele ei antud raskustes alla ning mis aitas nii neid endid kui ka kaaslasi keerulis-
tel hetkedel.⁶²

Eestlaste kui rahvusrühma kohta leidsid ankeeditäitjad ja intervjuueeritid, et üldjuhul nähti eestlasi lugupeetud võitlejatena ning nad teenisid headel kohtadel, näiteks autojuhina või mõnel juhtival positsioonil. Eestlastele antud hüüdnimed (nt „nemets”, „jobannõi nemets”, „Fritz”, „Hans”, „fašist”) olid enamikul juhtudel ainult hüüdnimed ega olnud mõeldud solvanguna. Üks eestlane meenutas, et tema hüüdnimi oli Adolf ning teda tervitati saksa moodi: „Nii tegi isegi *zampolit*, kes oli major. Seletus sellele oli lihtne: sõna „ja” esineb nii eesti kui saksa keeles, järelikult eestlased ongi sakslased!”⁶³ Siiski olid volgasakslased ühes üksuses seletanud venelastele, et „eestlased on kõigest fritsud, mitte sakslased”.⁶⁴ Tihti tehti ka nalju „kuumade eesti kuttide” (*gorjatsšije estonskije parni*) üle.

Pärast Gorbatšovi võimuletulekut ja sellega kaasnenud liberaalsemate olude tõttu Balti riikides hakkas alates 1987. aastast senine kauaaegne neutraalne või soodne suhtumine eestlastesse pöörduma. Laulva revolutsiooni alguse järel hakati mõnes üksuses eestlasi kutsuma *sojuznik*’uteks (Sojuz oli Nõukogude kosmoselaev, võrdlus selle kaugenemisega Maast pärast starti).⁶⁵

Toit ja kasarm on sõduri elus kõige tähtsamad

Kes on olnud teenistuses, see teab, kui oluline on sõduri jaoks toit, ning seetõttu oli ankeedis toitlustamise kohta eraldi alajaotus. Ajateenijate mälestuste põhjal võib isegi väita, et päev oli jaotatud toidukordade järgi: kõigepealt hommikusöök, seejärel aeg kuni lõunasöögini, siis õhtusöögi ootamine ning pärast õhtusööki hommikusöögi peale mõtlemine.

⁶² Ankeet nr 12, 312, 339.

⁶³ Ankeet nr 385; KLM Ar, Eesti ja külm sõda, „Intervjuu LL-iga” (Kristjan Luts), 29. detsember 2008.

⁶⁴ Indrek Tarand, „Allah vee alla ei näe!”, *Sirp*, 23. mai 2008, 10.

⁶⁵ Ankeet nr 199, 411.

*Ajateenija Maido Kikas
Nõukogude armee
vormis (1970. aastad).
Eesti Sõjamuuseumi
fotokogu*

*Maido Kikas during
his compulsory military
service in the Soviet
Army in 1970s*

Hommiuks pakuti tavaliselt putru võisilmaga (viimast noorteajal sageli ei saanud, sest selle võtsid nn vanakesed ära), lõunaks supp ja makaronid, õhtuks puder ja vahel kala. Pühapäeval pakuti lisaks keedetud muna. Tuli ette ajajärke, kus üks ja sama toit oli menüüs pikka aega – nii mäletab mõni ajateenija kuupikkust kapsaperioodi ning paarinädalast aega, kus kõik toidud olid tehtud kuivatatud ja jahvatatud kartulipulbrist.⁶⁶ Pidupäevadel pakuti tavaliselt vinegretti ja kompotti, harvemini puuvilju. Õnnega olid koos need ajateenijad, kel väeosas oli *Voentorg*'i (Военторг, VT) pood ja kus ka ajateenijatel oli lubatud osta: sealt saadi kõik vähegi maitsvam ja vaheldusrikkam. Esines juhtumeid, kus VT poest ostetud saadeti isegi koju: „Mina nt saatsin oma kodustele Valgevenest VT poest või mujalt ostetud kommi jt maiustusi – need olid teistsugused ja sageli paremad kui Eestis.”⁶⁷ Lisaks olid mitmes linnakus reakoosseisule

⁶⁶ Ankeet nr 98.

⁶⁷ Jüri Pärna kommentaar autorile. 4. aprill 2009.

rajatud teemajad ehk *tšainaja*’d, kust sai osta teed ja saiakesi ning neid kiiresti lauakeste taga süüa.⁶⁸

Enamik ajateenijaid (40%) mäletas, et toitlustamine oli normaalne. Mõnevõrra vähem vastanuid (25%) oli seisukohal, et toit oli rahuldav ja piisava kalorikoguse sai kätte, ent võinuks siiski parem olla. Seda, et toit oli kehv, arvas 17% vastanutest, väga kehvaks nimetas toitu 9%. Sama palju (9%) oli ka neid, kes mäletasid, et toitlustamine oli justkui restoranis, st väga hea. Viimaste hulgas olid enamasti esindatud need, kes olid teeninud allveelaevadel või õhuväes ja kellel oli võimalus süüa samas sööklas lendurite-ohvitseridega. Samaväärne klass olid ajateenijad, kelle teenistuskohas asus polaarjoone taga – neil oli esiteks suurem rasvainete kogus, samuti kvaliteetsem ja vaheldusrikkam toit.

Paljud vastanud meenutasid pidevat magusaisu ja vitamiinipuudust. Enamasti polnud kesise toidulaua põhjuseks mitte see, et sõduritele oleks olnud vähe süüa ette nähtud, vaid lihtne tõsiasi, et enne, kui toit lauale jõudis, oli see läbi käinud laomeeste, kokkade ja ohvitseride käest, kes paremad palad enda jaoks kõrvale panid. Siiski ei kehtinud see alati: „Toit oli küllaldane ja hea. Eriti hästi maitsesid supid – borš, seljanka, rassolnik. Polgukomandör Lipatov tavatses aeg-ajalt sõdurite sööklas söömas käia, eks sellepärast pingutatigi.”⁶⁹

Toitlustamise kõrval oli igapäevaküsimustest olulisel kohal kasarmute olukord. Nende kohta on üldistust teha keeruline, sest väga palju sõltus geograafilisest piirkonnast. Kusagil Kesk-Aasias võis juhtuda, et enamik ajateenistuse öid möödus telgis, samal ajal võisid Saksa DVs teeninud mehed nautida Berliini 1936. aasta olümpiamängudeks ehitatud majutushoonete head kvaliteeti ja suhtelist mugavust. Samuti kiidetakse kasarmuid, mis olid ehitatud Saksa sõjaväe kasarmuteks Kaliningradis (Königsberg). Viimaseid on meenutustes eriti esile tõstetud – hästi läbi mõeldud planeering, tammeparkettpõrandad, sirged seinad jne. Enamik uuringus osalenuid majutati siiski tüüpprojektide järgi ehitatud kolme- või neljakorruselistes silikaatkasarmutes, ühte ruumi paigutati tavaliselt 50–150 ajateenijat.

⁶⁸ Tõnis Assoni kommentaar autorile. 8. aprill 2009.

⁶⁹ Ankeet nr 43.

Tihti meenutati pidevat külma (eriti talvel) ja seda, kas WC asus samal korrusel või pidi oma loomulike hädade rahuldamiseks õue põikama. Neist esimest illustreerib järgmine kommentaar: „120 meest ühes L-kujulises kasarmus. Talvel külm, öisel ajal 7 °C; päeval kui rood tööl 3–5 °C. Kannatasime külma. Külмага siginesid kasarmusse rotid. Mõned said hammustada näost ja kõrvadest.”⁷⁰ Omapärane oli ka juhtum, kus „kasarmu ja söökla asusid endises katoliku kirikus”.⁷¹

Nagu toitlustamise, nii oli ka kasarmu olukorra puhul oma osa väeliigil. Mida prestiižikam see oli, seda suurem oli tõenäosus, et ka ruumid olid korralikud ja hügieenitingimused vastuvõetaval tasemel.

Piitsa ja präänikut

Kergemate rikkumiste eest (näiteks mingi ülesande täitmine hilinemisega või ebakvaliteetselt, ülematele alkoholijoobes vahelejäämine, aga ka asjaolu, et võõrihm oli liiga lõtv või välimus ebakorrektnel) võidi ajateenijast reameestele ja seersantidele määrata karistus distsiplinaarkorras. See tähendas aresti peavahis pidamisega ehk nn kartsa. 1975. aasta distsiplinaarmäärustiku kohaselt võisid eri auastme ja ametikohaga ohvitserid määrata erineva pikkusega areste (nt rooduülem kolm ööpäeva).⁷² Maksimaalselt võidi aresti määrata kümme ööpäeva, mida garnisoni komandant võis aja lõppemisel uuesti pikendada, st sisuliselt võinuks arest kesta igavesti. Aresti kandmist võidi ka edasi lükata ja seetõttu pääses nii mõnigi ajateenija sellest sootuks.⁷³ Huvitav on asjaolu, et täpselt ei olnud määratud, millisele rikkumisele kui pikk arest järgnes. See jäeti ülema enda otsustada, võttes arvesse, milline tema pädevuses olev karistus oli tema meelest kasvatuslikult kõige mõjusam.

Raskemate rikkumiste ja süütegude eest järgnesid ka tõsisemad karistused. Kõige karmim neist (millega võrreldes paaripäevane arest oli

⁷⁰ Ankeet nr 501.

⁷¹ Ankeet nr 331.

⁷² Дисциплинарный устав Вооруженных Сил СССР: утвержден Указом Президиума Верховного Совета СССР от 30 июля 1975 года (Москва: Воениздат, 1983).

⁷³ Asson, „Военный билет”, 61.

nali) oli saatmine distsiplinaarpataljoni (дисциплинарный батальон ehk *disbat*).⁷⁴ *Disbat*'is veedetud aeg ei läinud kirja kui teenistusaeg, aga samas ka mitte kriminaalkaristusena: kui ajateenija oli teeninud näiteks aasta ja saadeti seejärel kaheks aastaks *disbat*'i, pidi ta pärast karistuse ärakandmist oma väeossa tagasi pöörduma ja poolelijäänud teenistuse lõpetama.⁷⁵ Distsiplinaarpataljoni saatis sõjatribunal ajateenija eeskätt kellegi raskelt vigastamise või (tahtmatu) surma põhjustamise tõttu, aga ka *dedovština*⁷⁶, varguse, raske huligaansuse või muu kuriteo tõttu.⁷⁷

Teisest küljest tuli häid sõdureid motiveerida, mis enamasti tähendas võimalust mõneks ajaks väeosast lahkuda. Oli kahte sorti väljapääsulubasid. Esiteks anti linnalubasid, mis võimaldasid lühikest visiiti väeosa lähedal asuvasse asulasse (juhul, kui väeosa ligidal midagi sellist üldse oli). Ent suursündmus, mida iga sõdur pikisilmi ootas, oli luba sõita puhkusele.

Teoreetiliselt võidi ajateenijale anda kogu teenistuse vältel kuni kümme päeva puhkust, kuid tegelikkus oli teistsugune. Eeskätt sõltus see ajateenija otsesest ülemast ja tema hinnangust ajateenija teenistusele.⁷⁸ Samal ajal võisid teised, kes olid hästi esinenud näiteks väeosadevahelisel spordivõistlusel või teenisid allveelaeval, saada koju ka tihemini kui üks kord teenistuse jooksul.⁷⁹ Õnnega olid koos aga need, kes tabasid vahis olles sissetungija: see tähendas kümnepäevast kojusõiduluba olenemata sellest, kas nad olid juba oma puhkuse kätte saanud või mitte.⁸⁰

Ajateenijad õppisid kiiresti ära võimaluse, kuidas puhkusesüsteemist maksimum võtta. Nimelt lisati puhkuse kümnele päevale kojusõiduks ja tagasitulekuks kuluv aeg, võttes aluseks raudteetranspordi kiiruse. Kui

⁷⁴ Schofield, *Inside the Soviet Army*, 105.

⁷⁵ Seadus sõjaväekohustusest, § 41.

⁷⁶ Siinkohal on asjakohane seletada ajateenijate seas kehtinud hierarhiat. Konkreetne aste hierarhiaredelil ei sõltunud mitte niivõrd auastmest (reamees vs. seersant), vaid läbitud teenistuse pikkusest. Madalama staatusega klassid (*duhh*'id ehk noorsõdurid) pidid tunnistama vanemate olijate (*ded*'ide) suuremaid õigusi. Selline ülemate poolt vaikimisi aktsepteeritud hierarhiasüsteem viis nn *dedovština*'ni ehk uute ajateenijate süstemaatilise terroriseerimiseni teenistuses pikemat aega olnud sõdurite poolt.

⁷⁷ Schofield, *Inside the Soviet Army*, 106.

⁷⁸ Jones, *Red Army and Society*, 165.

⁷⁹ Schofield, *Inside the Soviet Army*, 104.

⁸⁰ *Ibid.*

aga sõduril õnnestus hankida lennukipiletid ja käia puhkusel lennukiga, saadi selle abil puhkusele kuni nädal lisaks, sest reisipäevi arvestati ikka ainult rongiühenduse kiiruse järgi.⁸¹

Demblitraditsioonid

Kohustuslik ajateenistus lõppes ajateenija jaoks reservi arvamisega pärast kaitseministri vastava käskkirja väljakuulutamist. Tõnis Asson meenutas, et „nad lugesid päevi käskkirja saabumiseni. Maagiline joon, mis tähistas sadat päeva käskkirjani, oli pöördepunkt iga sõduri teenistuses. Pärast seda pidid kõik *duhh*'id teadma, mitu päeva on *ded*'i käskkirjani veel jäänud”.⁸²

Kauaoodatud päev saabus tavaliselt märtsis või septembris, sõltuvalt sellest, kas teenistus oli alanud kevadel või sügisel. Teenistuses oldud aega ei arvutatud täpselt – sõdureid arvati reservi alates aprillist juunini ja septembrist detsembrini (kaitseministril oli õigus teenistust kahe kuu võrra pikendada).⁸³ Samuti võis sõdurite demobiliseerimisega viivitada väeosa ülem ja seda võib pidada peamiseks vahendiks, kuidas distsiplineerida ja hoida kontrolli all peatselt demobiliseeruvaid sõdureid, nn dembleid.

Dembliks saamisega kaasnes mitu tava ja rituaali. Oli üsna levinud, et teenistuse lõpusirgel olev sõdur pidi valima ühe uustulnuka, kes võtab tema sõjaväelise ametikoha üle ja kellele ta pidi seda ametit õpetama. Peale selle pidi peatselt demobiliseeritav sõdur sooritama oma demblitöö. See oli väeosa ülema antud eriülesanne mehele, kes oli peatselt lahkumas. Ülesannete amplituud oli avar, alates sõjaväe veoki ülevärvimisest kuni kööki uue kraanikausi paigaldamiseni. Sõltuvalt sellest, kui hästi tuldi tööga toime, tegi väeosa ülem ajateenija lahkumise hõlpsaks või keeruliseks.⁸⁴

⁸¹ Rongide sõidukiiruseks arvestati 500 kilomeetrit ööpäevas. Kes teenis Kaug-Idas, võis seega saada koguni 15 päeva puhkusepäevadele lisaks. Rein Värgi kommentaar autorile. 5. jaanuar 2009.

⁸² Asson, „Военный билет”, 89.

⁸³ Sõjaväeteenistuse seadus, § 15. Pikendused tekitasid sõdurite seas märkimisväärset nurinat. Vt V. Savtin, „Sõjaväeteenistusest, ajapikendusest üliõpilastele ja muudest muudatustest Nõukogude armeesse kutsumisel”, *Rahva Häääl*, 31. märts 1989, 4.

⁸⁴ KLM Ar, Eesti ja külm sõda, „Intervjuu Leho Lõhmusega” (Kristjan Luts), 7. aprill 2009.

Eri rahvuste seas võis täheldada erinevat suhtumist demobiliseerumise ja kaasnevatesse rituaalidesse. Carey Schofield on väitnud, et „Balti riikidest pärit sõdurid soovisid sõjaväest võimalikult ruttu välja saada. Neile ei pakkunud lahkumisrituaalid huvi”.⁸⁵ Intervjuud Nõukogude armees teeninud eestlastega ei toeta Schofieldi hinnangut täielikult. Näiteks oli populaarne tegevus (mida mainisid 169 sõdurit 243st) nn demblialbumite koostamine, mis sisaldasid fotosid (ametlikult oli pildistamine keelatud), joonistusi, vanasõnu jne üksuse kohta, kus sõdur oli teeninud. Tõnis Asson on väitnud, et „vaatamata karmile keelule fotoaparaatide omamise ja kasutamise kohta, oli pilte kogunenud. Kodunt lasti saata soliidsem album, mis disainiti täielikult ümber. Kaaned kaeti sameti või muu riidega, lehtedele kleebiti vahe- ja lisalehti. Vahelehed joonistati täis vägagi erootilis-patriootilisi või militaarseid kunstiteoseid. Sellesse pandi oma hing”.⁸⁶ Mõnes väeosas muutus demblialbumite tootmine oma-moodi tööstusharuks, sest „ohvitserid andsid mitmetele meestele eriloa valmistada neid albumeid *ded'ide* jaoks”.⁸⁷ Ühes väeosas paistsid eestlased silma veel sellega, et „kuigi albumeid ei tehtud, oli eestlastel üks ajaloolise väärtusega „demblirihm”, seda sai kanda „iga kutse kõige väärikam esindaja pool viimast teenistusaastat, pärast seda kraapis ta sinna oma nime ja andis vanuselt järgmisele pidulikult edasi”.⁸⁸

Üldmulje teenistusest

Üldise suhtumise osas väeteenistusse olid vastused mõnevõrra üllatavad. Üldlevinud arusaam on, et ajateenistus Nõukogude armees ei olnud eestlaste hulgas populaarne.⁸⁹ Selle põhjuseks ei olnud niivõrd 1949. aasta Genfi konventsiooni eirav nõue teenida okupeeriva riigi relva-

⁸⁵ Schofield, *Inside the Soviet Army*, 112.

⁸⁶ Asson, „Военный билет”, 90.

⁸⁷ Ankeet nr 229.

⁸⁸ Ankeet nr 91.

⁸⁹ Vt näiteks Tarand, „Allah vee alla ei näe”; Devil Tserp, *Irdinimene: vasaraheitja Jüri Tamme lugu* (Tallinn: J. Tamm, 2001), 69.

jõududes,⁹⁰ kuivõrd asjaolu, et keegi ei tahtnud minna teenima „kuskile pärapõrgusse primitiivsetesse tingimustesse, kus toit oli halb ja keskkond brutaalne”.⁹¹ Siiski ei kinnita kõik uuringus osalenud seda seisukohta, kuna esines vastuseid, mis kirjeldasid ajateenistust kui „kaheaastast puhkust”⁹² ja elu selle ajal kui „pagari kassil”.⁹³

Pigem soodsat suhtumist leidis ka ankeetküsitluse vastustes. Üldiselt võib väita, et suhtumine oma teenistusse sõltus sellest, millal ja kus sõdur teenis ning millisel määral tal vedas teenistuskeskkonnaga. Vas-
tupidiselt müüdile, et „ajateenistus on ajaraiskamine”, andis üle poole vastanutest (52%) teenistusele hinnangu „hea” ja veidi alla veerandi hin-
nangu „rahuldav”. Lisaks oli rohkem neid, kes hindasid teenistust „väga heana”, kui „halva” või „väga halvana”. Teatud määral võib see olla seotud asjaoluga, et küsimustikule vastasid just need, kelle jaoks teenistus ei olnud kuigi piinarikas ning kes ei ole üritanud seda eluetappi oma mälust kustutada. Üldjoontes sama suhtumist väljendab sõjaajaloo foorumis militaar.net korraldatud küsitlus, kus 40% vastanutest väitis, et teenistus oli „hea”, 33% pidas seda „rahuldavaks” ja kõigest 10% leidis ajateenistuse olevat „mitterahuldava”.⁹⁴

Võib väita, et kõige rohkem olid rahul need, kes teenisid strateegilistes raketivägedes ja mereväes, seevastu mõnes kauges maavägede üksuses teeninud meenutavad möödunud tülgaastusega. Kronoloogilisel skaalal võib teha järelduse, et parim aeg teenistuseks oli 1960. aastate esimene pool ning halvim 1980. aastad. Seevastu 1950. aastate esimese poole kohta, s.o perioodi kohta enne rahvusväeosaade likvideerimist, ei saa praeguse vastuste hulga juures midagi oletada. Otsides seletusi ajateenistuse positiivselt meenutamisele, võib välja tuua järgmised asjaolud: madal *dedovština* tase, üksuse hea distsipliin, sõbralikud suhted sõdurite

⁹⁰ Väärrib äramärkimist, et hulk aktiviste on esitanud Eesti Riigikohtule kaebuse, et neid tunnustataks represseeritutena, sest neid sunniti teenima okupatsioonivägedes. Vt Priit Hõbemägi, „Nõukogude armees teeninud eestlastele represseeritu staatus!”, *Eesti Ekspress*, 26. juuni 2009, a9.

⁹¹ Toomas Hiio kommentaar autorile. 2. mai 2009.

⁹² Ankeet nr 91.

⁹³ Ankeet nr 239.

⁹⁴ Internetifoorum militaar.net, <http://www.militaar.net/phpBB2/viewtopic.php?p=161733&sid=3ed023b222b3605de34b54f69197c084>, 26. veebruar 2012.

ja ohvitseridega, hea ametikoht, soodus asukoht (nt Kaliningrad, Riia, Leningrad) ning väarikas väeliik (st strateegilised raketiväed). Negatiivseid hinnanguid mõjutas andma liiga range distsipliin või, vastupidi, täielik anarhia, KGB sagedased kontrollid, igavus, julm *dedovština*, olematu puhkus ja sõduri madal ametikoht.

Enamik vastanutest (74%) tõi välja, et vene keele selgeksõppimine „osutus hilisemas elus kasulikuks”.⁹⁵ See ei ole üllatav, arvestades nõukogude sotsioloogide väidet, et sõjavägi oli keeleõppe seisukohast kolmandal kohal kooli ja töökoha järel.⁹⁶ Sama ilmnis ka 1978. aastal molddaavlaste, eestlaste ja usbekide seas korraldatud uuringust, kus tõdeti, et sõjavägi oli teisel kohal vene keele õppimise arvestuses.⁹⁷

Lääne autorid (nt Ellen Jones) on oma töödes rõhutanud, et kohustuslik ajateenistus jättis jälje sõduri edasisele elule, sest see muutis tema maailmavaadet, sõnavara ja väärtusi.⁹⁸ Seda ei saa väita eesti päritolu sõdurite kohta üldiselt: kuigi enamik neist (69%) tunnistas, et teenistus oli ainult üks kord elus saadav kogemus, polnud tegu „ümberõppega”.⁹⁹ Nõukogude armees veedetud aega käsitati kui (ebameeldivat) kohustust, mida tuli täita, et seejärel jätkata oma isikliku eluga. Seda illustreerib hästi kommentaar, et ajateenistus oli „Värvikas kogemus, kuid 1x piisab”.¹⁰⁰

Kokkuvõte

Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit oli üks väheseid riike, mis sätestas otsese seose kodanikuks olemise ja kohustusliku ajateenistuse vahel. Konstitutsioon teatas: „Sõjaväeteenistus NSV Liidu relvajõududes on Nõukogude kodanike austav kohustus.”¹⁰¹

⁹⁵ KLM Ar, Eesti ja külm sõda, „Intervjuu MT-ga” (Kristjan Luts), 29. märts 2009.

⁹⁶ С. Брук и М. Губогло, „Факторы распространение двуязычия у народов СССР” – *Советская этнография. Том 5* (Moskva, 1975), 28.

⁹⁷ Rakowska-Harmstone, „The Soviet Army as the Instrument of National Integration”, 137.

⁹⁸ Jones, *Red Army and Society*, 220.

⁹⁹ Ankeet nr 110, 141.

¹⁰⁰ Ankeet nr 293.

¹⁰¹ NSVL konstitutsioon (Moskva, 1977), artikkel 63.

Vahetult pärast Teist maailmasõda sai mitu NSVLi rahvust (kaasa arvatud eestlased) läbida kohustusliku ajateenistuse ning soovi korral alustada ohvitserikarjääri oma liiduvabariigi rahvusüksuses. Selline süsteem, mis oli loodud Teise maailmasõja ajal parema lahinguefektiivsuse saavutamiseks, likvideeriti pärast seda, kui Gruusia rahvusüksus ei suutnud tegutseda oma rahvuse esindajate vastu, kes olid tulnud tänavale protesteerima Jossif Stalini hukkamõistmise vastu 1956. aastal. Praktikas eksterritoriaalsuse põhimõtet siiski alati ei rakendatud ning käesolev artikkel tõestas, et mõningatel juhtudel õnnestus eesti sõduritel läbida teenistus Eesti NSVs ka pärast 1956. aastat.

Teise maailmasõja järel tõi kohustusliku ajateenistuse osas Nõukogude ajateenijatele märkimisväärseid muudatusi 1967. aasta seadus üldisest sõjaväekohustusest. Esiteks vähendati sellega teenistuse kestust kõigis väeliikides kahele aastale, välja arvatud mereväes, kus selle vältuseks määrati kolm aastat. Teiseks loodi lühema ajateenistuse kompenseerimiseks uus sõjalise väljaõppe vorm: teenistuseelne väljaõpe.

Nõukogude sõdurile ei antud võimalust kaasa rääkida oma tulevase teenistuse osas. Tema teenistuskohat sõltus kutseoskustest ja rahvusest. Nende kahe teguri põhjal on vähemalt teoorias võimalik anda seletus, miks mõni sõdur valiti teenima elitaarsesse strateegilisse raketiväesse, samas kui mõni teine ajateenija võis veeta kaks aastat masendavas ehituspataljonis Kaug-Idas. Et maavägi oli kõige suurem relvajõud, on mõistev, miks enamik Eesti NSVst pärit noormehi teenis just seal.

Nõukogude sõjaväge peeti kõigi nõukogude rahvaste sulatusahjuks. Sellegipoolest säilitasid eestlased oma rahvusliku identiteedi ja võimale korral hoidsid kaasmaalastega kokku. Kaasvõitlejate suhtumine eesti sõduritesse oli üldiselt hea ja ka suhetes ohvitseridega ei olnud otseselt rahvusest tulenevaid probleeme. Eestlastest sõdureid peeti ülesannetega hästi toime tulevateks, ent neid ei saanud poliitiliselt usaldada.

Hoolimata rasketest tingimustest, mida reakoosseis pidi kogema, meenutas enamik ajateenijaid vastupidiselt senisele historiograafiale oma teenistust kui saavutust. Selgus, et enamiku meeste jaoks on algne traumeeriv kogemus (tingituna uuest ja karmist keskkonnast) asendunud nüüdseks nostalgiliste tunnetega oma täiskasvanuea alustamise kohta. Samuti

väärtustati vene keele põhjalikku omandamist ja selle kasulikkust igapäevaelus. Kõige tõenäolisemalt meenutasid oma teenistust hea sõnaga 1960. aastatel ja 1970. aastate alguses teeninud mehed, samal ajal kui 1980. aastatel teeninud olid oma vastustes taunivamad. Väeliikidest suhtuti kõige soosivamalt strateegilistesse raketivägedesse ja mereväkke, samal ajal kui maaväe ehituspataljone peeti kõige hullemateks teenistuskohfadeks.

Bibliograafia

Arhiivid

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

R-1 Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu

R-3 Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Esimehe Kantselei

Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi arhiivkogu (KLM Ar)

30 Külm sõda

Kaitseressursside Ameti arhiiv (KRA)

9, kataloog 8 Eesti NSV-st Nõukogude armeesse saadetute nimekirjad

Õigusaktid

Eesti NSV kriminaalkodeks. Tallinn: Olion, 1990

NSV Liidu konstitutsioon. Moskva, 1977

Дисциплинарный устав Вооруженных Сил СССР: утвержден Указом Президиума Верховного Совета СССР от 30 июля 1975 года. Москва: Воениздат, 1983

Käsitirjad ja avaldamata mälestused

Asson, Tõnis. *Военный билет* (käsitiri). Tartu, 1999

Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi veebipõhise uuringu „Eesti sõdur võõras mundris: eestlased NL-i relvajõududes” ankeetid

Vernik, Victor. *Sõjasõit: mälestusi Vene kroonust* (käsitiri). Laagri, 2005

Kirjandus

- Anslan, Viljo. *Raadiosignaal 0001*. Tallinn: V. Anslan, 2008
- Arjakas, Küllö. „Afganistani sõjas hukkus 36 Eestist pärit meest.” *Eesti Päevaleht*, 11. veebruar 2006
- Bonds, Ray (toim.). *Soviet War Power*. London: Corgi, 1982
- Curtiss, John. *The Russian Army under Nicholas I, 1825–55*. Durham: Duke University Press, 1965
- Defense Intelligence Agency. *Handbook on the Soviet Armed Forces*. Washington: Government Printing Office, 1978
- Erickson, John ja Feuchtwanger, E. (toim.). *Soviet Military Power and Performance*. London: Palgrave Macmillan Press, 1979
- Gabriel, Richard. *The New Red Legions*. Westport, 1980
- Heiss, Mary ja Papacosma, Victor. *NATO and the Warsaw Pact*. Kent: Kent State University Press, 2008
- Hiio, Toomas, Maripuu, Meelis ja Paavle, Indrek (toim.). *Estonia since 1944 : Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2009
- Höbemägi, Priit. „Nõukogude armees teeninud eestlastele represseeritu staatus!” *Eesti Ekspress*, 26. juuni 2009
- Jones, Ellen. *Red Army and Society*. Boston: Allen and Unwin, 1985
- Kivi, Toomas. *Dembel 1985, Kabul*. Pärnu: Perona, 1996
- Luts, Kristjan. „Eesti sõdur võõras mundris: eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes 1968–1991.” Magistritöö, Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2009
- Luts, Kristjan. „Eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes.” *Ajalooline Ajakiri*, 2/2009, lk 253–280
- Nigul, Alar. *Võitlus kahel rindel*. Tallinn: Grenader Grupp, 2008
- Ojalo, Hanno (toim.). *Korpusepoisid: Eesti sõjamehed 22. eesti territoriaalkorpuses ja 8. eesti laskurkorpuses Teises maailmasõjas aastatel 1940–45*. Tallinn: Sentinel, 2007
- Paavle, Indrek. „Suletud maailmas.” Helme Eneken, Lea Tooming (toim.) *Eesti rahva elulood. III osa, Elu Eesti NSV-s*. Tallinn: Tänapäev, 2003
- Rakowska-Harmstone, Teresa. „The Soviet Army as the Instrument of National Integration.” Erickson, John ja Feuchtwanger, E. (toim.). *Soviet Military Power and Performance*. London: Palgrave Macmillan Press, 1979

- Raud, Mihkel. *Musta pori näkku*. Tallinn: Tammerraamat, 2008
- Ruitlane, Olavi. *Kroonu*. Tartu: Väiku Välläandja, 2005
- Savtin, V. „Sõjaväeteenistusest, ajapikendusest üliõpilastele ja muudest muudatustest Nõukogude armeesse kutsumisel.” *Rahva Hää!*, 31. märts 1989
- Schofield, Carey. *Inside the Soviet Army*. London: Headline, 1991
- Suvorov, Viktor. *Inside the Soviet Army*. London: Macmillan Publishing Co., 1982
- Tarand, Indrek. „Allah vee alla ei näe!” *Sirp*, 23. mai 2008
- „The U.S.S.R.: Moscow’s Military Machine.” *TIME Magazine*, 23. juuni 1980
- Torjus, Aleksander. *Sina ei pea mitte imestama*. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2011
- Tserp, Deivil. *Irdinimene: vasaraheitja Jüri Tamme lugu*. Tallinn: J. Tamm, 2001
- Vaino, Enn. *Raketigarnison I ja II*. Tartu: Enn Vaino, 2000
- Vare, Vello (toim.). *Vene-Eesti sõjanduse sõnaraamat*. Tallinn: Valgus, 1986
- Vare, Vello. *Jälgi tallatud radadelt: ühe elu kroonika I ja II*. Tallinn: [Infotrükk], 2003
- Värk, Rein. „Rahutused Gruusias. Otsus rahvusdiviiside laialisaatmisest.” Kasesalu, Allan ja Aasma, Kristin (toim.). *XX sajandi kroonika, II*. Tallinn: Entsüklopeediakirjastus, 2004
- Волокитина, Татьяна, Мурашко Галина и Носкова, Альбина. *Москва и Восточная Европа*. Москва: РОССПЭН, 2008
- Дороговоз, И. *Ракетные войска СССР*. Минск: Харвест, 2007
- Козлов, Алексей. *Неизвестный СССР: противостояние народа и власти 1953–1985 гг.* Москва: Олма-пресс, 2006
- Кривошеев, Г. *Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование*. Москва: Олма-Пресс, 2001
- Кривошеев, Григорий. *Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование*. Москва: Олма-Пресс, 2001
- Поляков, Юрий. *100 дней до приказа*. Москва: М. Дет. лит., 1999
- Советская Военная Энциклопедия. Том 4. Москва: Воениздат, 1977
- Феськов, В., Калашников, К. и Голиков, В. *Советская Армия в годы „холодной войны” (1945–1991)*. Томск: Томский университет, 2004
- Шеляг, В. *Военная психология*. Москва: Воениздат, 1972

Internet

International Committee of the Red Cross. Geneva Conventions of 12 August 1949. 2. märts 2012. <http://www.icrc.org/ihl.nsf/NORM/48D358FE7D15CA77C1256402003F9795?OpenDocument>

Internetifoorum militaar.net. 26. veebruar 2012. <http://www.militaar.net/>

Office of the High Commissioner for Human Rights. Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Part III, Article 51. 27. jaanuar 2012. <http://www.unhchr.ch/html/menu3/b/92.html>

Seadus „Eesti NSV elanike teenistusest NSV Liidu relvajõududes ülemineku-perioodil”. 29. veebruar 2012. ESTLEXi õigusinfosüsteem, <http://www.estlex.ee/tasuta/?id=savedoc&aktid=2729&syscmd=1>

Народная Война. Национальные Соинские Формирования В Великой Отечественной Войне. 22. jaanuar 2012. <http://www.voina.com.ru/index.php?p=33>

Lisa I. Aastatel 1947–1991 Eestist Nõukogude armeesse

Aasta	Maavägi	Merevägi	Õhuvägi	Õhukaitsevägi	Strateegilised raketiväed	Õhuedussantvägi
1947	–	–	–	–	–	–
1948	120	–	–	–	–	–
1949	1815	–	–	–	–	–
1950	4522	–	15	28	–	–
1951	8609	870	–	–	–	–
1952	7896	70	25	5	—	20
1953	4385	–	–	–	–	–
1954	8739	393	23	–	–	–
1955	6794	–	10	–	–	–
1956	4670	–	–	–	–	–
1957	5944	–	–	–	–	–
1958	5279	–	135	–	–	–
1959	2690	912	464	51	–	113
1960	2923	350	120	691	–	100
1961	3819	355	411	785	–	90
1962	3642	835	535	930	–	110
1963	2033	840	495	1237	–	130
1964	5532	570	449	927	–	100
1965	3683	523	514	637	222	100
1966	2563	711	643	1066	292	86
1967	3356	475	414	827	345	110
1968	3558	879	1014	820	525	243
1969	3056	813	665	717	332	218
1970	4108	626	508	1102	0	308
1971	3230	906	300	1334	0	347
1972	3373	635	444	1137	48	196

kutsutud meeste arv väe- ja relvaliikide kaupa

KGB üksused	Siseministeeriumi üksused	Tööpataljon	Tsiviilkaitse üksused	Raudteeväed	KOKKU
53	–	–	–	–	53
–	–	–	–	–	120
150	–	–	–	–	1965
3	100	214	–	–	4882
34	214	1043	–	–	10770
88	213	2025	–	–	10342
–	–	229	–	–	4614
–	–	333	–	–	9488
–	–	108	–	–	6912
–	63	50	–	–	4783
–	–	–	–	–	5944
–	–	–	–	–	5414
359	355	–	–	–	4944
168	265	703	–	–	5320
1344	231	–	–	–	7035
190	570	–	–	–	6812
130	760	927	131	–	6683
–	505	–	100	145	8328
–	270	–	75	52	6076
16	462	572	20	56	6487
–	162	916	45	34	6684
257	226	1105	99	235	8961
105	170	1030	243	97	7446
80	210	1155	80	100	8277
70	105	1640	50	50	8032
114	146	1936	61	50	8140

Aasta	Maavägi	Merevägi	Õhuvägi	Õhukaitsevägi	Strateegilised raketiväed	Õhudessantvägi
1973	2906	725	328	1079	75	231
1974	3353	805	456	1018	37	212
1975	2798	829	989	1063	52	289
1976	1859	600	267	1193	60	217
1977	2057	1031	494	1562	58	277
1978	2261	850	471	1771	55	334
1979	2001	616	358	1530	60	435
1980	2132	461	601	1669	60	327
1981	2861	581	539	1299	35	385
1982	2795	586	560	1349	58	259
1983	2566	486	250	1612	58	459
1984	3310	572	220	1578	23	420
1985	3206	543	421	1644	0	326
1986	3755	639	784	1301	0	314
1987	4092	367	631	1045	0	356
1988	4197	443	512	973	0	379
1989	2549	459	507	905	0	241
1990	1411	68	73	322	0	127
1991	536	27	40	75	0	11
KOKKU	156984	21451	15685	35282	2395	7870

KGB üksused	Siseministeeriumi üksused	Tööpataljon	Tsiviilkaitse üksused	Raudteeväed	KOKKU
70	194	1553	172	144	7477
70	213	1627	80	227	8098
210	229	923	106	140	7628
25	238	1402	195	229	6285
70	264	764	40	229	6846
127	228	1118	80	191	7486
85	231	1380	144	254	7094
70	319	1345	80	238	7302
100	317	1316	130	260	7823
102	653	1813	60	566	8801
125	720	1788	120	284	8468
169	1165	1032	70	382	8941
93	999	1048	134	414	8828
97	1062	1145	41	79	9217
135	819	1197	83	260	8985
172	542	1664	50	222	9154
361	477	1169	61	188	6917
14	56	428	8	0	2507
27	74	110	6	0	906
5283	13827	36808	2564	5126	303275

Estonian-born conscripts in the armed forces of the Soviet Union during the Cold War period

Kristjan Luts

Requiring military service in the armed forces of an occupying power is a violation of the 1949 Geneva Convention. Nevertheless, men from the occupied territory of the Estonian SSR were forced to spend two to five years in the armed forces of the USSR as their ‘national’ service and/or were encouraged to choose the career of an officer. The aim of the article is to analyse how these men remember their service – focusing on the time period since after World War II to 1991 – and thereby provide insights into a phenomenon that affected generations of Soviet men of different national, material and educational backgrounds.

Due to the multiplicity of sources, it was important to consider the relevance of each text when the sources conflicted. The accuracy of each interviewee/memoir/soldier’s letter had to be assessed. Although the best efforts were made to be as self-conscious and objective as possible, there are different interpretation possibilities; and to borrow from Christopher Browning, perhaps “other historians looking at the same materials would retell these events in somewhat different ways.”¹

Estonian soldiers in the Soviet armed forces

The Union of Soviet Socialist Republics was one of the few countries that developed a direct link between citizenship and compulsory military service. The Soviet Constitution stipulated that “military service in the ranks of the Armed Forces of the USSR is the sacred obligation of Soviet citizens”.²

¹ Christopher Browning, *Ordinary men: Reserve Police Battalion 101 and the final solution in Poland* (London, 2001), p. xix.

² Constitution of the USSR (Moscow, 1977), Article 63.

After World War II, some of the nationalities in the USSR (including the Estonians) had the opportunity to complete their compulsory military service or take up a career as an officer in national units at their home country. Such a system, instituted during the war for better combat effectiveness, was abolished after the Georgian national units failed to take action against their compatriots who participated in street protests against the denunciation of Joseph Stalin in 1956. However, the principle of exterritoriality was not always implemented in practice and the article proved that, in some cases, Estonian soldiers managed to buy off officers at the local military commissariats and spend their service in Estonia.

In terms of compulsory military service, several noteworthy changes that affected Soviet soldiers after World War II resulted from the 1967 Act on Universal Military Service. Firstly, the new law reduced the length of service to two years in all arms of service, with the exception of the Navy, where it was set at three years. Secondly, as a partial compensation for the reduced time in service, a new aspect of military service – pre-military training – was introduced.

The Soviet soldier was not given a chance to have a say about his future service. Where he served depended on his qualifications and his national belonging. It was the combination of these two factors – at least in theory – that explained why a soldier could be chosen to serve in the elite Strategic Rocket Forces, while another conscript might spend two years in a depressing construction battalion in the Far East.

It can be argued that an Estonian conscript was a rather exceptional character in comparison to his fellow soldiers in the Soviet Army. Generally speaking, Estonians had a relatively high level of education and practical skills (e.g. they usually had received their driver's license before the start of service), enabling them to get better and relatively more comfortable positions once in the military. Since the Soviet officers had some doubts about their political reliability, only a modest number of Estonians would serve in units under the KGB or the Ministry of Internal Affairs.

The Soviet military has been regarded a 'melting pot' of the different nationalities found in the USSR. However, Estonians retained their national identity and stuck together, if possible. Moreover, nationality-based

differentiation pointed out by Western authors (see, for example, Ellen Jones) did not apply to a great extent in the case of Estonians and nicknames referring to their 'fascist' background (Hans, Fritz, etc.) were not perceived as insults. The attitude of fellow servicemen towards Estonians was generally rather good and they were respected as soldiers. The relationships with officers were also good – they thought highly of Estonian soldiers in terms of task performance, but as was pointed out before, Estonians could not be politically trusted. Such a positive attitude started to change at the end of the 1980s with the 'national awakening' in Estonia.

Despite the harsh conditions that all rank and file soldiers usually experienced, it was rather commonplace that most of the conscripts, especially ethnic Russians and Ukrainians, looked back on their time in the armed forces with a sense of achievement. Contradictory to existing historiography, Estonian servicemen also looked back with surprisingly positive feelings. Naturally, it depended on the individual circumstances, but most could remember something good from their time on active duty. The article suggests that, by today, for most men the initial feeling of trauma (due to the new and harsh environment) has been replaced with nostalgic thoughts about an experience from the beginning of their adulthood. They also valued the advanced knowledge of the Russian language (as correctly pointed out by Soviet as well as Western sociologists), which has proven useful in everyday life. Those whose service period was in the 1960s and early 1970s were most likely to have positive memories, while those who served in the 1980s were more negative in their responses. In terms of the arm of service, the Strategic Rocket Forces and the Navy were remembered most favourably, while construction battalions of the Ground Forces were considered the worst of all.